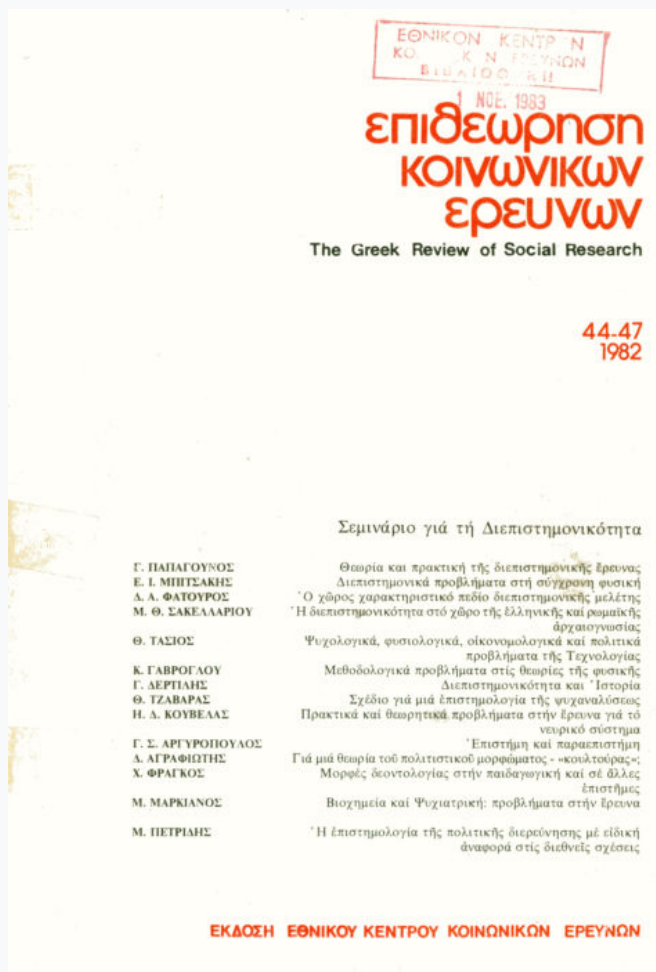

The Greek Review of Social Research

Vol 44 (1982)

44-47

Σχέδιο για μια επιστημολογία της ψυχανάλυσης

Θανάσης Τζαβάρας

doi: [10.12681/grsr.531](https://doi.org/10.12681/grsr.531)

Copyright © 1982, Θανάσης Τζαβάρας

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Τζαβάρας Θ. (1982). Σχέδιο για μια επιστημολογία της ψυχανάλυσης. *The Greek Review of Social Research*, 44, 65–73. <https://doi.org/10.12681/grsr.531>

E.K.E. Ep. Kouv. Ep., Gr. R. 50. I., 1983

Σχέδιο για μία επιστημολογία της Ψυχανάλυσεως¹

Θανάσης Τζαβάρας *

«Αὐτός ὁ χώρος μοῦ φαίνεται σάν μαγικός, μεταξύ σκέψης καί ἀναπνοῆς»²

Ἡ Ψυχανάλυση βρίσκεται, πάνω ἀπό τρία τέταρτα τοῦ αἰώνα μετὰ τὴν πολιτογράφησή της, στὴν παράδοξη θέση ν' ἀναρωτιέται οὐσιαστικά γιὰ τὴ φύση τῆς καὶ νὰ χρειάζεται νὰ δικαιώνει τὴν παρουσία της, καλὴ ὥρα, σὲ μιά συζητήτηση γιὰ τὴ διεπιστημονικότητα.

Ἄς ἀσχοληθοῦμε γιὰ λίγο μὲ αὐτὴ τὴν τελευταία (ἀνάγκη) δικαιώσεως. Ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς ἐμφανίσεως τῆς θεωρίας τοῦ Φρόντ, στοὺς ἱατρικοὺς κύκλους πρωταρχικά καὶ μεταγενέστερα στὸν εὐρύτερο κύκλο τῶν ἐπιστημῶν τοῦ ἀνθρώπου, ἡ κυρίαρχη κριτικὴ ἀφορὰ τῆ μὴ «ἐπιστημονικότητα» τῆς ψυχανάλυσεως, κριτικὴ ποὺ πολλές φορές βρέθηκε νὰ συμβαδίζει ἀρμονικά μὲ ἠθικῆς φύσεως κατακρίσεις τῆς. Θὰ δοῦμε, πιὸ κάτω, πὼς ὁ ἴδιος ὁ Φρόντ ἀντιμετώπισε τὸ ὅλο θέμα³ εἶναι ὅμως χρήσιμο νὰ λεχθεῖ, πὼς ἀκόμα καὶ μετὰ τὴς πρόσφατες ἐξελιξίσεις τῆς ἐπιστημολογίας καὶ τῆς φιλοσοφίας τῶν ἐπιστημῶν, ἡ μὴ «ἐπιστημονικότητα» τῆς ψυχανάλυσεως ἐξακολουθεῖ νὰ ἀποτελεῖ τὴ μο-

* ψυχίατρος - ψυχαναλυτής, Φιλοσοφικὴ Σχολή Α. Π. Θεσσαλονίκης.

1. Πρόκειται γιὰ τὸ κείμενο τῆς εἰσηγήσεως στὸ σεμινάριο διεπιστημονικότητας στὶς 10-3-1981, ἐμπλουτισμένο μὲ στοιχεῖα τῆς συζητήσεως καὶ μὲ βιβλιογραφία, συνήθως ὑπὸ μορφή σημειώσεων. Ἡ ἐπικαιρότητα αὐτῆς τῆς συζητήσεως ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὶς πολλές πρόσφατες δημοσιεύσεις. Ἀναφέρομαι ἰδιαίτερώς στὸ βιβλίο τοῦ P.-L. Assoun, *Introduction à l'épistémologie Freudienne*. Payot, Paris, 1981, τὸ ἄρθρο τοῦ D. Dunchan, «A Thought of the Nature of Psychoanalytic Theory», *Int. J. Psycho-Anal.*, 1981, 62, 339-349 καὶ στὸ «Freud et la Science» Table Ronde, *L'âne*, 1982, 5, 6-9. A. Bourginon, «Quelques problèmes épistémologiques posés dans le champ de la psychanalyse freudienne», *Psychanalyse à l'Université*, 1981, 6(23), 381-414. Ὁ ὅρος «ἐπιστημολογία» χρησιμοποιεῖται ἐδῶ (κυρίως) κατὰ τὴ γαλλικὴ ἀποδοχὴ του: Λόγος περὶ τὴν ἐπιστήμη καὶ ἱστορία τῶν ἐπιστημῶν.

2. Αὐτὴ ἡ παρατήρηση ἐνὸς προσώπου κατὰ τὴ διάρκειά μιᾶς ψυχαναλυτικῆς σχέσεως εἰκονογραφεῖ πιστὰ τὴν «ἀπορία»: Τί εἶναι ἡ Ψυχανάλυση καὶ τί συμβαίνει στὴν Ψυχανάλυση; Σὲ μεταγενέστερη συζήτηση, ἡ φίλη Μ. Β., συσχέτισε αὐτὴ τὴν ἀπορία μὲ τὴς σκέψεις τοῦ E. Wittgenstein περὶ «μυστικὸ στοιχείου» (das Mystische): 6.44: Τὸ μυστικὸ στοιχείο δὲν εἶναι πὼς εἶναι ὁ κόσμος, ἀλλὰ πὼς εἶναι. 6.45: Τὸ μυστικὸ στοιχείο εἶναι τὸ αἶσθημα τοῦ κόσμου ὡς περιορισμένου συνόλου. 6.522: Χωρὶς ἄλλο, ὑπάρχει αὐτὸ ποῦ δὲν λέγεται μὲ λόγια. Αὐτὸ δέχνεται, εἶναι τὸ μυστικὸ στοιχείο (ἀπὸ τὸ *Tractatus Logico-philosophicus*, Ἑλληνικὴ ἐκδόση, Πατάκης, 1978). Τὸ ἀφήνω ἔτσι, γιὰ συζήτηση...

βολεκτική καταδίκη και τήν αιτία αποκλεισμού της από τόν «επιστημονικό» χώρο. Έγκυρα όνόματα, όπως ο Popper και ο Kuhn, προσετέθησαν τις τελευταίες δεκαετίες στη χορεία τών θετικιστών, νεοθετικιστών, εμπειριοκρατών και άλλων, για να καταδικάσουν τη μέθοδο και τη θεωρία της ψυχανάλυσεως και να συντονιστούν με τα πολλά δίκαια ή φανταστικά που τής πρακτικιστών οι έπαγγελματιές τής (ψυχικής) ύγείας σχετικά με τήν πρακτική της.³

Έπομένως, ή α priori άποδοχή κριτηρίου «επιστημονικότητας» θά έκανε άτοπη αυτή τήν εισήγηση, και, αντί για δικαίωση, ή παρουσία αυτή τής ψυχαναλυτικής προβληματικής σε ένα διεπιστημονικό σεμινάριο θά λειτουργούσε σάν δικαιολογία.

Αυτό λοιπόν που θά ύποστηρίζω στη συνέχεια είναι ότι ή ψυχανάλυση έχει μία καθ' έαυτο έπιστημολογική ύπόσταση, και μέ αυτή τήν έννοια μπορεί να συμβάλει σε μία διεπιστημονική προβληματική.

— Είπα στην άρχή πώς ή ψυχανάλυση βρίσκεται στην παράδοση θέσε ν' άναρωτιέται ακόμα και σήμερα για τό χαρακτήρα της. Μιά τέτοια αίσθηση του παράδοξου δέν μπορεί να προέρχεται από τήν πεποίθηση για τήν ύπαρξη μιάς και άδιαιρέτου ψυχανάλυσεως, δηλαδή ενός «δόγματος» και όχι μιάς θεωρίας, στην πλήρη άποδοχή αυτού του όρου.⁴ Άλλωστε, μόνο ή κατανόηση τών εξελίξεων στη σκέψη του Φρόντ, και κατά συνέπεια στη θεωρία του, μπορεί να στοιχειοθετήσει τήν έπιστημολογική ύπόσταση τής ψυχανάλυσεως. Μετά από αυτή τήν άποδοχή, μπορεί να γίνει κατανοητός και ο τίτλος τής εισήγησέως μου: *Σχέδιο για μία έπιστημολογία τής Ψυχανάλυσεως*.

— «Σχέδιο ή σχεδιάσμα μιάς έπιστημονικής ψυχολογίας» ή «ψυχολογία για νευρολόγους» ήταν ο (πρόσκαιρος αλλά και τελικός) τίτλος ενός δοκιμίου, που έγραψε ο Φρόντ τό 1895, σάν τήν πρώτη του προσπάθεια να παρουσιάσει, υπό μορφή μοντέλου, τις πρώτες θεωρητικές ύποθέσεις και κλινικές πα-

3. 'Υπάρχει ένα είδος «ειρωνείας τής ιστορίας» σε αυτής τής φύσεως τις κριτικές. 'Όταν ο H. J. Eysenck άναρωτιέται «Τί δέν πάει καλά μέ τήν Ψυχανάλυση» και λέει «ή άπάντηση είναι άπλή: ή Ψυχανάλυση δέν είναι έπιστημονική (unscientific)», στο *Uses and Abuses of Psychology*, 1953, Penguin), έθελουφλεί με προστάσις άνάλογες κριτικές, που άπευθύνονται στο σύνολο τής Ψυχολογίας και έν γίνεται τίς έπιστημες του άνθρώπου που άπλοποιεί τά έπιστημολογικά πρόβλήματα που ακόμη σήμερα περιμένουν άπάντηση για όλους αυτούς τους τομείς (βλέπε και P. Greco, «Epi-stémologie de la Psychologie», p. 927-991, in *Logique et Connaissance Scientifique*, sous la direction de J. Piaget, Pléiade). Άλλωστε, ή ταυτότητα τών έπιστημών τής Ψυχολογίας παραμένει άσαφής, όπως πολύ σωστά τό ύπογραμμίζει στην άνασκόπησή του ο C. G. Mueller, «Some Origins of Psychology as Science», *Ann. Rev. Psychol.*, 1979, 30, 9-29.

Τέλος, δέν πρόκειται ν' άσχοληθώμε σε αυτή τήν εισήγηση με τό πρόβλημα του όρισμού τής «έπιστημονικότητας» ή τής 'Επιστήμης, γιατί άλλοι ειδικότεροι άσχολούνται σε αυτόν τόν τόμο.

4. 'Η χρησιμοποίηση έδώ τής έκφράσεως «δόγμα» παραπέμπει στις ιδεολογικές χρησιμοποιήσεις και μεταμορφώσεις τής Ψυχανάλυσεως. Σχηματικά, μπορούμε να παραδεχτούμε τρεις πηγές παραγωγής μιάς τέτοιας «ιδεολογοποίησης» α) 'Ενδο-ψυχαναλυτική, μέ κύρια πηγή τούς οργανωμένους σε έταιρείες π.χ. ψυχαναλυτές (βλέπε π.χ. F. Roustang, *Un Destin si Funeeste*, Minuit, 1976), β) Κοινωνική, ή άλλιώς σχέσεις ψυχανάλυσης-κοινωνίας, όπου ή Ψυχανάλυση προβάλλεται και βιώνεται σάν «εφικτή» ιδεολογία τής κοινωνίας (βλέπε π.χ. R. Castel, *Le Psychanalyse*, Maspero, 1973), γ) 'Αντι-ψυχαναλυτική, πηγή που, από αντίθεση με τήν ψυχανάλυση, τήν εγκαθιστά σάν ιδεολογία (βλέπε εις τά καθ' ήμάς, τό εκ καροτίων best-seller: Λούτβιχ, *'Ο Φρόντ χωρίς μίσκα*, σε πολλαπλές κλεψίτυπες εκδόσεις).

ρατηρήσεις τοῦ νέου «κλάδου» τῆς ψυχανάλυσεως. Ἡ ἐπιστημολογική του πρόθεση περιγράφεται σαφῶς:

«Σὲ αὐτὸ τὸ Σχέδιο προσπαθήσαμε νὰ εἰσαγάγουμε τὴν ψυχολογία εἰς τὸ πλαίσιο τῶν Ἐπιστημῶν τῆς Φύσεως, δηλαδὴ νὰ ἀναπαραστήσουμε τὶς ψυχικὲς διεργασίες ὡς καταστάσεις (états) ποσοτικά καθοριζόμενες καὶ ὡς διακριτὰ στοιχεῖα τῆς ὕλης, καὶ αὐτὸ, μὲ τὸν σκοπὸ νὰ τὶς καταστήσουμε προφανεῖς καὶ ἀδιαφιλονίκητες» (σ. 315 τῆς γαλλικῆς μεταφράσεως).

Τὸ δοκίμιο αὐτὸ ὁ Φρόντ ἐστειλε στὸν Fliess γιὰ κριτική, ἀλλὰ, θεωρώντας αὐτὴ τὴν προσπάθεια ἀτελή καὶ πρόωρη, δὲν τὸ δημοσίευσε ποτέ.⁵

— Τὸ 1981, ἡ πρόθεση νὰ καθορισθεῖ ἕνα ἐπιστημολογικὸ πλαίσιο γιὰ τὴν Ψυχανάλυση παραμένει ἀπὸ τὴν ἀποψη τῶν κινήτρων ἢ ἴδια μὲ τὴν ἀρχική (καὶ τὶς μεταγενέστερες) προσπάθεια τοῦ Φρόντ τοῦ 1895, μὲ τὴ μόνη οὐσιαστικὴ διαφορὰ ὅτι τὸ ὅποιο καινούργιο «σχέδιο» θὰ πρέπει νὰ συμπεριλαμβάνει, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ συνολικὸ ἔργο τοῦ Φρόντ, τὸ ἔργο τῶν φροϋδιστῶν, καθὼς καὶ τὸν κριτικὸ λόγο γύρω ἀπὸ τὴν ψυχανάλυση. Εἶναι περιττὸ, ἐπὶ τοῦ παρόντος, νὰ ὑπογραμμίσουμε τὴν ἀνάγκη τῆς «συμμετοχῆς» ἄλλων ἐπιστημονικῶν κλάδων σὲ αὐτὸ τὸ «σχέδιο». Εἶναι τὸ ἀντικείμενο τοῦ δευτέρου μέρους αὐτῆς τῆς ἐργασίας.⁶

— Σὰν προοίμιο ὅμως γιὰ κάθε «σχέδιο», ὅπως καθορίζεται πιὸ πάνω, θεωρεῖται ἀναγκαῖο νὰ περιγραφεῖ, ἔστω καὶ σχηματικά, τὸ «γένος» καὶ τὸ «εἶδος» τῆς ψυχανάλυσεως ἢ, καλύτερα, νὰ καθοριστεῖ ὁ *χώρος* καὶ τὸ *ἀντικείμενό* τῆς. Σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο, θεωρῶ ἰδιαίτερος βοηθητικὰ τὰ κριτήρια ποὺ προτείνει ἡ «Ἱστορικὴ ἐπιστημολογία» τοῦ G. Bachelard, γιὰ τὴ γένεση καὶ αὐτονομία ἐνός «κλάδου»: Παραγωγὴ ἐπιστημολογικῆς τομῆς μὲ τὴν ἀποδέσμευση τοῦ «κλάδου» ἀπὸ τὴν ἰδεολογικὴ του προἱστορία, στὴν περίπτωση μᾶς, τῶν ψυχολογικῶν θεωριῶν, ἐπαναθεσμοποίηση, μετὰ ἀπὸ ἐπαναδόμηση, ἐννοιῶν καὶ, τέλος, προτάσεις γιὰ τὴν ἐπίλυση τῶν μειζόνων ἐπιστημολογικῶν ἐμποδίων κάθε θεωρίας ψυχισμοῦ.⁷ Μποροῦμε νὰ θεωρήσουμε, λοιπόν, πὼς ἡ Ψυχανά-

5. Τελικά, τὸ κείμενο αὐτὸ δημοσιεύθηκε τὸ 1950, ἑντεκα χρόνια μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Φρόντ, καὶ περιλαμβάνεται στὸν 1ο τόμο τῆς *Standard Edition*, p. 295-387 (ἀγγλικά), ἢ στὸν τόμο *Naissance de Psychanalyse*, PUF, p. 307-396 (γαλλικά). Ἐκτοτε, τὸ κείμενο αὐτὸ προβληματίζει ἰδιαίτερος τοὺς θεωρητικὸς τῆς Ψυχανάλυσεως. Παρ' ὅλο ὅτι πολλὲς ἀπὸ τὶς ἰδέες ποὺ ὑπάρχουν στὸ «Σχέδιο» συμπεριλαμβάνονται αὐτοῦσιες σὲ μεταγενέστερα ἔργα τοῦ Φρόντ, ὅπως στὴν *Ἐπιστήμη τῶν Ὀνειρῶν* (1900), τὸ σύνολο τῆς ἐπιστημολογικῆς του προβληματικῆς ἔμεινε ἀγνωστο καὶ στοὺς μαθητὲς του καὶ στοὺς ἐπικριτὲς του. Μιὰ ὀλόκληρη, ἄλλωστε, θεώρηση τοῦ φροϋδικοῦ ἔργου θεωρεῖ αὐτὴ τὴν πρώτη προσπάθεια, ἢ καὶ ἀκόμη αὐτὴ τὴν πρώτη ἐποχὴ τοῦ ἔργου ἐνός Φρόντ νευρολόγου-«ἐπιστήμονα», σὰν τὴ μόνη «ἐπιστημονικὴ» ἔκφραση τῆς Ψυχανάλυσεως (βλέπε, π.χ., U. Levin, *Freud's Early Psychology of the Neuroses. A Historical Perspective*, University of Pittsburgh Press, 1978).

6. Σχετικὰ μὲ αὐτὴ τὴν ἀνάγκη ἐνός καινούργιου, ἔστω καὶ «πρόσκαιρου» σχεδίου ἐπιστημολογικῆς τοποθέτησης τῆς Ψυχανάλυσεως, παραπέμω καὶ πάλι στὶς δύο πρῶτες ἀναφορὲς τῆς σημειώσεως I, καὶ κυρίως στὴν εἰσαγωγή τοῦ P.-L. Assoun (σ. 15-37).

7. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν P.-L. Assoun (πιὸ πάνω), ἀναφέρομαι στὴν παρουσίαση τοῦ D. Lecourt, *L'Épistémologie Historique de Gaston Bachelard*, 1972, J. Vrin, Paris, καὶ φυσικά στὸν G. Bachelard, *La formation de l'esprit scientifique*, 1938 (1975), J. Vrin, Paris. Νὰ σημειωθεῖ ἰδιαίτερος ὁ ὑπότιτλος αὐτοῦ τοῦ βιβλίου: *Contribution à une psychanalyse de la connaissance objective*. Εἶναι γεγο- νὸς πὼς ἡ χρησιμοποίηση τῆς ἐπιστημολογίας τοῦ Bachelard γιὰ νὰ «δικαιωθεῖ» ἡ Ψυχανάλυση

λυση άπαντάει θετικά στά κριτήρια αυτά, και έτσι νομιμοποιείται σάν «κλάδος» ιδιαίτερος. Νά θυμήσω μονολεκτικά σέ τί συνίστανται αυτές οι θετικές άπαντήσεις. Ή επιστημολογική τομή εκφράζεται κυρίως μέ τήν άποδέσμευση τής ψυχαναλυτικής θεωρίας άπό τό προγενέστερο ιδεολογικό δίπολο «σώμα-ψυχή». Αυτή ή άποδέσμευση όδήγηε στή δυνατότητα δομησεως μιάς θεωρίας τού ψυχισμού, μέ, μέσα άπό τήν σωματοψυχική ένότητα, εκφράζει τήν ίσοτιμία τών διαφόρων δομικών στοιχείων τού Άνθρώπου. Μέ τή θέσπιση όμως αυτής τής ένότητας, προτείνονται και ίκανοποιητικές άπαντήσεις στά επιστημολογικά έμπόδια κάθε θεωρίας ψυχισμού: τήν *ψυχή* και τή *συνείδηση*. Αυτό τό τελευταίο επιτυγχάνεται μέ τόν επαναπροσδιορισμό τής έννοιας «συνείδηση», σάν τόν συνειδητό πόλο τού ψυχισμού, μιά και άλλος είναι ό άσυνείδητος πόλος. Ή ψυχανάλυση, προτείνοντας δυναμικές και διαλεκτικές σχέσεις μεταξύ αυτών τών πόλων, είναι σέ θέση νά περιγράψει και νά εξηγήσει μεγάλο αριθμό προβλημάτων πού τίθενται σέ κάθε ψυχολογία. Τέλος, ή μεγάλη σημασία, πού έχει στή φροϋδική θεωρία τό άσυνείδητο, επιτρέπει τή μονολεκτική κατονομασία τής Ψυχανάλυσεως σάν «*έπιστήμη*» τού *Άσυνείδητου*.⁸ Αυτή λοιπόν ή «έπιστήμη» συνδέει στενά τή λειτουργία τής θεωρίας μέ τήν πρακτική της, έτσι ώστε νά μήν μπορεί νά θεωρηθεί (τουλάχιστον πρωτογενώς) ή ψυχανάλυση χωρίς τή συνεχή και άμφοτεροβαρή διεϊσδυση πρακτικής και θεωρίας. Ή μεθοδολογία τής πρακτικής, μέσα άπό τό χειρισμό τής *μεταβίβασης-άντιμεταβίβασης*, εκφράζεται εξειδικευμένα μέ τήν *έρμηνεία*, ή όποία μέ τήν σειρά της τροφοδοτείται και τροφοδοτεί τή θεωρία. Στο επίπεδο αυτό, τό θεωρητικό, ό Φρόντν καθόρισε μιά βασική μεθοδολογική άπαίτηση: τήν πλήρη *μεταψυχολογική* περιγραφή κάθε ψυχαναλυτικής έννοιας, δηλαδή τή σύνθεση και τών τριών άπόψεων: τής *δυναμικής*, τής *οικονομικής* και τής *τοπικής*.

Ή μεταψυχολογική διάσταση καθορίζει τή μεθοδολογική άυτόνομια τής ψυχανάλυσεως και άποτελεί τήν πιό δυναμική τής έκφραση, δεδομένου ότι επιτρέπει τή συνεχή μετατροπή της σάν θεωρίας, μέ τήν ένσωμάτωση νέων δεδομένων τής κλινικής (άλλά και κοινωνικής) παρατηρήσεως, καθώς και στοιχείων άπό άλλες «ειδικότητες».⁹

μπορεί νά προκαλέσει άντιρρήσεις, κυρίως άπό τούς κρατούντες τής «άγγλοσαξονικής» επιστημολογίας. Έπί τού παρόντος, μιά πρώτη άπάντηση δίνει ό ίδιος ό Bachelard στό κεφάλαιο «Ή Επιστημονική άντικειμενικότητα και Ψυχανάλυση» (σ. 239, in *La formation...*): «Ψυχολογικά, δέν υπάρχει αλήθεια χωρίς επάνορθωση τού λάθους. Μιά ψυχολογία τής αντικειμενικής στάσεως (attitude), είναι μιά ιστορία τών προσώπων μας λαθών».

8. Δέν μου διαφεύγει τό γεγονός ότι ό διασμός ψυχή-σώμα μπορεί νά μεταθίεται άπό τούς προς τό δίπολο συνείδηση-άσυνείδητο. Μπορούμε νά δούμε τήν προσπάθεια τού Φρόντν νά συμπληρώσει τήν πρώτη του τοπική θεωρία μέ τή δεύτερη, σάν έκφραση άποσβέσεως «κάθε» διχοτόμησης τού ψυχισμού, σάν συνέπεια τής θεωρίας. Πέρα όμως άπό αυτό, στήν ίδια κατεύθυνση μπορούμε νά άναζητήσουμε τή σχετική μονοπολικότητα στήν όνομαζόμενη «Ego Psychology», άμερικάνικη μετεξέλιξη τού φροϋδισμού, και τήν παλινδρομική ψυχοσωματική ψευδοένότητα στό έργο τού Alexander. Όσον άφορά τή λακανική «έπιστροφή στόν Φρόντν», παραπέμπω στήν έργασια τού M. Μακρίδη μέ τόν ευγλωττο τίτλο: *Ή Ψυχανάλυση τού Δομημένου Ήσκαμένου*, Έρασμός, 1977.

9. Όπως και άλλου υπογράμμισα (*Προλεγόμενα στήν Ψυχαναλυτική προσέγγιση τής προβλημα-*

— Προτοῦ ὅμως προτείνουμε τοὺς ὅρους πού μᾶς ἐπιτρέπουν νά θεωροῦμε τὴν ψυχανάλυση «κλάδο» μὲ αὐτόνομη ἐπιστημολογική ὑπόσταση, ἄς θυμηθοῦμε (πάλι) τὸ ρόλο πού ἔπαιξε ἡ ψυχαναλυτικὴ «πρόταση» τὴν ἐποχὴ πού ἐμφανίστηκε (καὶ μεταγενέστερα). Σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο μποροῦμε νά παραθέσουμε τὴ γνώμη τοῦ G. Canguilhem:¹⁰ «Ὁ Φρόντ συνέκρινε τὸ σκάνδαλο, πού προξένησαν οἱ πρῶτες παρουσιάσεις τῆς θεωρίας τῆς ψυχανάλυσεως, μὲ τὶς ἀντίστοιχες ἀντιδράσεις πού εἶχαν προκαλέσει τὸν 17ο αἰῶνα ἡ Κοσμολογία τοῦ Γαλιλαίου καὶ τὸν 19ο αἰῶνα ἡ Βιολογία τοῦ Δαρβίνου. Καὶ ὄντως, καὶ στὶς τρεῖς αὐτές περιπτώσεις, ὁ ἄνθρωπος βρέθηκε διαδοχικὰ ἀποστερημένος ἀπὸ τρεῖς βολικές ψευδαίσθησεις: τὴν ψευδαίσθησιν τῆς συμπτώσεως του μὲ τὸ κέντρο τοῦ Κόσμου, τὴν ψευδαίσθησιν τῆς μοναδικότητας τοῦ γενεαλογικοῦ του δένδρου καὶ τὴν ψευδαίσθησιν τῆς δυνατότητας νά ἔχει πρόσβαση σὲ μιὰ ἀπόλυτη συνείδηση τοῦ ἑαυτοῦ του». Μὲ ἄλλα λόγια, μποροῦμε νά δεχτοῦμε πὼς ἡ ψυχανάλυση ἀνακίνησε καὶ κλόνισε τὴ βολικὴ θέση τοῦ νοήματος καὶ τῆς ζωῆς καὶ τοῦ ἀνθρώπου, πού εἶχε παραχθεῖ ἀπὸ τὶς προηγούμενές τῆς κοσμοθεωρίες.¹¹ Βεβαίως, δύο ἄμεσα ἐρωτηματικά γεννῶνται ἐδῶ: εἶναι ἡ ψυχανάλυση ἡ πρῶτη πού εἶχε τέτοια δράση; Εἶναι ἡ ψυχανάλυση μιὰ κοσμοθεωρία;

Γιὰ τὴν πρώτη ἐρώτηση, φυσικὰ, ἡ ἀπάντησιν εἶναι ἀρνητικὴ, ἀλλὰ προφανῶς ὁ πρωταγωνιστικὸς ρόλος τῆς ψυχανάλυσεως θά πρέπει νά ἀναζητηθεῖ στὴν πρόταση μιᾶς πρακτικῆς (τῆς ψυχαναλυτικῆς θεραπείας) καὶ στὶς εὐρύτερες διασυνδέσεις τῆς μὲ τὴν ἰατρικὴ καὶ τὶς ἐπιστῆμες τῆς φύσεως. Γιὰ τὴ

τικῆς ἀτόμου-ομάδας, Σύγχρονα Θέματα, 1982, 79-81), ἡ συγγένεια τῶν ὄρων «μεταψυχολογία» καὶ «μεταφυσικὴ» δέν εἶναι καθόλου τυχαία. Γιὰ τὸν Φρόντ, ἡ «μεταψυχολογία» συνίσταται στὶς ἐπιστημονικὲς ἀπόπειρες γιὰ ἀνασκευὴ τῶν κατασκευασμάτων τῆς «μεταψυχολογικῆς». Ἡ «μεταψυχολογικὴ» διάσταση (καὶ ἀπαιτήσιν) δέν συναντᾷ τὴν ὁμοθυμίαν τῶν σύγχρονων ψυχαναλυτῶν. Αὐτὸ εἶναι κατανοητὸ ἂν σκεφτεῖ κανένας τὴν τάσιν πού θυμίσασαμ ἐπὶ τῆς σημείωσης 5, πού μπορεῖ καὶ ἀλλίως νά διαχωριστεῖ σὲ «ἐπιστημονικὸς» καὶ «φιλοσοφικὸς» ψυχαναλυτές. Εἶναι προφανές ὅτι γιὰ τὴν πρώτη κατηγορία ψυχαναλυτῶν, κάθε «μετά» ἔννοια δέν μπορεῖ παρά νά προέρχεται «ἐκ τοῦ πονηροῦ» (βλέπε τὴν ἐνδιαφέρουσα παρουσιάσιν αὐτῆς τῆς ἀπόψεως in D. Duncan — πῶς πάνω — καὶ γενικότερα στὸ βιβλίο K. H. Pribram and M. M. Gill, *Freud's "project" Re-Assessed*, Basic Books, 1976).

10. G. Canguilhem, *Ideologie et rationalité dans l'histoire des sciences de la vie* (J. Vrin, Paris, 1977), σελίδα 101.

11. Ἡ ἔκφραση «Remise en cause du statut du sens» ἔδωσε ἀφορμὴ σὲ συζήτηση καὶ κατὰ τὴ διάρκεια αὐτῆς τῆς παρουσιάσεως καὶ σὲ προγενέστερη συζήτηση στὸ Κέντρο Φιλοσοφικῶν Ἐρευνῶν (Ἀθήνα, Δεκέμβριος 1980). Δέν εἶναι ἀντικείμενο τῆς σημερινῆς παρουσιάσεως νά συζητηθοῦν οἱ φιλοσοφικὲς (ἐκλεκτικὲς) συγγένειες τοῦ Φρόντ καὶ τῶν φροειδιστῶν. Πρέπει λάβουμε ὅπως ὁποῖοτε ὑπόψιν μας τὴ λειτουργικότητα μέσα στὸν ψυχαναλυτικὸ λόγο τοῦ «νοήματος», τῆς «ἐννοίας» καὶ κατὰ συνέπεια τῆς «ἐρμηνείας», ὅπως καὶ τὴ λειτουργικότητα τοῦ πιθανοῦ ρόλου τῆς ψυχανάλυσεως σάν νέου «διαφωτισμοῦ» ἢ ἀκόμη σάν «θεωρίας τῆς γνώσης». Ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία εἶναι ἐκτεταμένη καὶ ἀναφέρω πάλι μόνο τὴν εἰσαγωγὴν στὸ βιβλίο τοῦ P. L. Assoun (πῶς πάνω) ἀλλὰ μόνο στὶς ἐργασίες τοῦ ἴδιου: *Freud, la philosophie et les philosophes*, PUF, 1976 καὶ *Freud et Nietzsche*, PUF, 1980. Μία ἄλλην σκοπιά, ἀλλὰ στὴν ἴδια κατεύθυνσιν, ἀναπτύσσεται ἀπὸ τὸν P. Kaufmann, «Freud: La théorie freudienne de la culture», p. 11-69, in *La Philosophie*, sous la direction de F. Chatelet, 4ος τόμος, Marabout 1979. Τέλος, ὑπάρχει ἐστὶ ἑλληνικὰ ἢ ἐργασία τοῦ I. Μπούγα, «Ψυχανάλυση καὶ Φιλοσοφία. Φροειδικὴ ἀνθρωπολογία καὶ προβληματικὴ τοῦ ὑποκειμένου», *Φιλοσοφία*, 1980-81, 10-11, 148-191.

δεύτερη ερώτηση, ή άμεση απάντηση μπορεί νά είναι «*εὐτυχῶς - ἡ - ψυχανάλυση - δέν - εἶναι - κοσμοθεωρία*» (βλέπε καί σημείωση 4). Σαφέστερα ὁμως: «ἡ ψυχανάλυση δέν εἶναι μία Weltanschauung, οὔτε μία φιλοσοφία πού ἰσχυρίζεται πῶς προσφέρει τά κλειδιά τοῦ σύμπαντος. Πρυτανεύεται ἀπό ἓνα ἰδιαίτερο σκοπό, αὐτόν πού ἱστορικά καθορίζεται σάν ἀνάπτυξη τῆς ἐννοίας τοῦ ὑποκειμένου. Θέτει δέ αὐτή τήν ἐννοια μέ τρόπο καινούργιο, ἐπαναπροσδιορίζοντας τό ὑποκείμενο μέσα ἀπό τήν *σημαίνουσα ἐξάρτησή του*» (J. Lacan).¹²

Αὐτές οἱ διευκρινήσεις, σέ συνδυασμό μέ ὅ,τι λέχτηκε μέχρι στιγμῆς, ἐπιτρέπουν λοιπόν νά δεχτοῦμε τήν αὐτόνομη ἐπιστημολογική ταυτότητα τῆς ψυχανάλυσεως. Εἶδαμε πῶς ἀποσπάστηκε ἀπό τίς προηγούμενες ψυχολογικές θεωρίες, ποιά εἶναι τά μεθοδολογικά ἐργαλεῖα τῆς, καθώς καί οἱ στοχεύσεις τῆς. Αὐτό πού μένει νά ξεκαθαριστεῖ εἶναι ἡ πραγματική ὑπόσταση, τῆς *sui generis* διαδικασίας, πού, μέσα ἀπό τήν ἰδιότυπη σχέση θεωρίας-πράξης, ὀρίζει σήμερα, ὅπως καί χτές, τήν ψυχανάλυση. Γιατί, πράγματι, αὐτός ὁ νέος «κλάδος», ἡ αὐτή ἡ νέα «εἰδικότητα», εἶναι *sui generis*, εἶναι μία πρωτόφαντη «*κλινικο-θεωρητική πρακτική*»,¹³ ἢ καλύτερα μία «*πρακτικοποιητική δραστηριότητα*», ὅπως τήν ὀνομάζει ὁ Κ.Καστοριάδης, στό δοκίμιό του *Ἐπιλεγόμενα σέ μία θεωρία τῆς ψυχῆς πού κατάφεραν νά τήν παρουσιάσουν σάν ἐπιστήμη*.¹⁴ Εἶναι, φυσικά, ἀδύνατο νά παρασιαστεῖ ὀλόκληρο τό ἐπιχείρημα τοῦ συγγραφέα, μπορούμε ὁμως νά παραθέσουμε τή συμπερασματική παράγραφο τῆς δεύτερης ἐνότητας τοῦ δοκιμίου: «Ἡ ψυχανάλυση δέν ἔχει σάν σκοπό τήν ψυχαναλυτική ἐνέργεια, ἀλλά οὔτε ἓνα ἔργον ἐξωτερικό τοῦ χρήματος (πλούτου). Τό ἔργον τῆς ψυχανάλυσεως, καθώς καί τό ἔργον τῆς παιδαγωγικῆς ἢ τῆς πολιτικῆς, εἶναι μία μή προϋπάρχουσα ἐνέργεια καί αὐτό τό ἔργον εἶναι ἀπό ἐκεῖνα «πού ἡ φύση ἀδυνατεῖ νά ἐπιτελέσει». Δέν πρόκειται γιά μία ἀπλή ἐνεργοποίηση τῶν ἱκανοτήτων τοῦ ἀτόμου, οὔτε μία δραστηριοποίηση μίας δυνάμεως πού στήν πραγματικότητα προϋπῆρχε, ἀλλά πρόκειται γιά μία δραστηριότητα μιᾶς δυνάμεως σέ δεύτερο βαθμό, ἓνα δύνασθαι εἶναι (καί πράττειν), ἡ Ψυχανάλυση σάν αὐτομεταβολή, εἶναι μία *πρακτικο-ποιητική δραστηριότητα*».

— Αὐτή ἡ αὐτομεταβολή, ὁ αὐτομετασχηματισμός, ἐνδιαφέρει ἰδιαίτερα μία διεπιστημονική προβληματική. Καί ὁ λόγος εἶναι ὅτι ναι μέν ἡ Ψυχανάλυση διαθέτει εἰδική μέθοδο καί κάποιο εἰδικό πεδίο μελέτης, ἀλλά ἐμπεριέχει ἐξ ὀρισμοῦ τίς προϋποθέσεις καί μετασχηματισμοῦ τῆς καί ἐμπλουτισμοῦ τῆς ἀπό ἄλλους «κλάδους». Ἄς δοῦμε ὁμως πῶς ὁ ἴδιος ὁ Φρόντ, τῶ 1922 πιστεύει (ἀκόμη) πῶς ἡ «Ψυχανάλυση εἶναι μία ἐμπειρική ἐπιστήμη [καί ὡς ἐκ τούτου] ἐντελῶς ἀντίθετη ἀπό τή Φιλοσοφία» καί αὐτό γιά τό λόγο πῶς «ἡ ψυχανά-

12. J. Lacan, *Seminaire sur l'oeil et le regard*, ὅπως ἀναφέρεται ἀπό J. B. Yelnik, «L'écriture de dirac, ornica», *Analytica*, 5, 35-45.

13. J. P. Valabrega, *La formation du psychanalyste* (Belfond, 1979).

14. C. Castoriadis, *Epilegomena à une théorie de l'âme que l'on a pu présenter comme science*. Ἀρχικά, «In Inconscient», 1968, 8, συμπεριλαμβάνεται στό *Les carrefours du labyrinthe*, p. 29-64, Seuil, 1978. Ἐπίσης καί ἐλληνική μετάφραση, στό κείμενο 7, σέ ἰδιωτική ἔκδοση-μετάφραση τοῦ Β. Τομανᾶ, Θεσσαλονίκη

λυση παραμένει τό δυνατόν πιό κοντά στά δεδομένα (facts) του πεδίου μελέτης της, προσπαθεί νά ἐπιλύσει τά ἄμεσα προβλήματα πού θέτει ἡ παρατήρηση, προχωράει ψηλαφητά τό δρόμο της μέ τή βοήθεια τῆς ἐμπειρίας, εἶναι πάντα ἀτελής καί πάντα ἔτοιμη νά διορθώσει ἢ νά ἀλλάξει τίς θεωρίες της.¹⁵ Ἀπό αὐτό τό βραχύ ἀπόσπασμα μπορούμε νά διαπιστώσουμε μία (οὐσιαστική) ἀλλαγὴ τοῦ Φρόντ μπροστά στό ἐπιστημολογικό πρόβλημα, πού τοῦ ἔθετε ἡ ἀνάπτυξη τῆς Ψυχανάλυσεως. Τό 1895 πίστευε σέ μία ψυχολογία, κλάδο τῶν ἐπιστημῶν τῆς Φύσεως, πού εἶχε τή δυνατότητα (καί τήν ὑποχρέωση) νά παράγει μοντέλα κτλ. Τό 1923, πιστεύει πάντοτε ὅτι ἡ Ψυχανάλυση (μπορεῖ νά) εἶναι ἐμπειρική (ἐπιστήμη), ἀλλά ἡ λειτουργικότητα τῆς θεωρίας της ἔχει κερδίσει σέ διαλεκτικά στοιχεῖα, ἐνῶ ἔχει χάσει σέ θετικιστική σιγουράδα.¹⁶ Κάποια πηγὴ αὐτῆς τῆς ἀλλαγῆς μπορεῖ νά ἀναζητηθεῖ στό γεγονός ὅτι ὁ Φρόντ, μετὰ ἀπό τήν πρώτη, καθαρά κλινική, περίοδο τῆς ἔρευνάς του, στράφηκε καί πρὸς ἄλλες κατευθύνσεις, γενικεύοντας τήν ἐφαρμογὴ τῶν ψυχαναλυτικῶν ὑποθέσεων πρὸς φιλοσοφικά, κοινωνικά θέματα ἢ καί προβλήματα σχετικὰ μέ τή δημιουργία τῶν τεχνῶν. Μία τέτοια διαδικασία ἐκφράζεται καθαρά ἀπό τόν ἴδιο τόν Φρόντ σέ δύο ἄρθρα πού ἔγραψε τό 1913 γιά τό ἰταλικό ἐπιστημονικό περιοδικό *Scientia*.¹⁷ Στό πρῶτο ἄρθρο, μέ ὑπότιτλο «Τό ψυχολογικό ἐνδιαφέρον τῆς Ψυχανάλυσεως», διαβάζουμε: «Ἡ ἱατρική σημασία τῆς Ψυχανάλυσεως δέν ἐπαρκεῖ γιά νά παρουσιαστεῖ σέ ἓνα κύκλο διανοουμένων (savants), πού ἐνδιαφέρονται γιά τή σύνθεση τῶν ἐπιστημῶν». Καί συνεχίζει (πῶς ἀκόμη εἶναι πρόφρων κάθε βεβαιότητα γιά τή σημασία τῆς Ψυχανάλυσεως: «...Ἄν παρ' ὅλα αὐτά θεωρῶ τό πείραμα πού πραγματοποιεῖ ἡ Ψυχανάλυση νόμιμο, εἶναι γιὰτί ἰσχυρίζεται πῶς μπορεῖ νά ἐνδιαφέρει καί ἄλλους (ἐπιστήμονες), ἐκτός ἀπό τοὺς ψυχιάτρους, μιᾶς καί καταπιάνεται καί μέ ἄλλες σφαίρες τῆς γνώσης, καί ἀποκαλύπτει ἀπρόσμενες σχέσεις μεταξύ τους, καί τῆς παθο-

15. S. Freud, Two Encyclopaedia Articles (1923) (1022) a. «Psychoanalysis», b. «The Libido Theory» in *Standard Edition* (S.E.), τόμος XVIII. Ἡ ἀναφορὰ στή σ. 253.

16. Στό σημεῖο αὐτό μπορῶ νά ἀναφερθῶ πολύ σύντομα σέ ἓνα θέμα πού συζητήθηκε κατά τή διάρκεια τοῦ σεμιναρίου, καί πού ἀνοίγει τό τεράστιο κεφάλαιο σχέσεων ἀνάμεσα στό φροϋδιισμό καί στό μαρξισμό. Μιά ἀπό τίς ἀρχικές κριτικές τοῦ φροϋδισμού ἀπό μαρξιστές ἦταν ἡ προσκόλλησή του στήν ἐμπειρία καί ὁ θετικισμός του (ἀλλά συγχρόνως καί τό γεγονός ὅτι ἡ ψυχανάλυση εἶναι καί αὐτὴ μία ὑποκειμενικὴ Ψυχολογία). Αὐτό ἐκφράζεται μέ ἓνα σαφέστατο τρόπο στό θαυμάσιο βιβλίο τοῦ 1927 (μεταφρασμένο ὁμως ἀγγλικά τό 1976 καί γαλλικά τό 1980 τοῦ V. N. Vološinov, *Freudianism a Marxist Critique*. Translated by I. R. Titunik, Academic Press. M. M. Bakhtine (V. N. Volochinov), *Ecrits sur le Freudisme*, traduits par G. Verret, 1980, L' Age d' Homme, Lausanne. Μὲ αὐτὴ τήν εὐκαιρία ὑπογραμμίζω πῶς ὁ Vološinov καί ὁ Bakhtine, γλωσσολόγοι καί κριτικοὶ λογοτεχνίας ἐπηρεασμένοι ἀπό τή σχολὴ τῆς Πράγας, κάνουν μία θαυμάσια σημειολογικὴ κριτικὴ στό (μέχρι τότε) ἔργο τοῦ Φρόντ (βλ. καί Appendix II: V. N. Vološinov and the Structure of Language in Freudianism, by N. H. Bruss, ὅπου ὑπάρχει ἐνδιαφέρουσα σύνθεση τῶν προσφάτων ἐξελίξεων τῆς ψυχανάλυσης μέ τόν J. Lacan). Δυστυχῶς, ἡ λαμπρὴ ἐξαίρεση τοῦ Vološinov δέν μπορεῖ νά ἐλαττώσει τήν ἀρνητικὴ ἐντύπωση πού ἔχει κανεὶς συμβουλευόμενος, κυρίως, τή σοβιετικὴ μαρξιστικὴ σχετικὴ βιβλιογραφία, ὅπως τό Ph. Bassine, *Le problème de l' inconscient*, éditions de Moscou 1973, ἢ τό συλλογικὸ *Psychotherapy in the Soviet Union*, Translated ed by R. B. Winn, Grove Press, New York, 1961.

17. S. Freud, «The claims of Psycho-analysis to Scientific Interest», in S. E. XIII, p. 165-190.

λογίας της ψυχικής ζωής». Στη συνέχεια εικονογραφεί τήν πιό πάνω θέση με παραδείγματα: τὰ όνειρα, οι παραπράξεις, ή έννοια της ψυχικής πραγματικότητας, οι συναισθηματικές επιδράσεις στις διανοητικές διεργασίες. Τό δεύτερο άρθρο προτείνει συγκεκριμένα τό πώς ή Ψυχανάλυση μπορεί νά ενδιαφέρει τις μη ψυχολογικές επιστήμες.

«Παραθέτω μόνο τόν κατάλογο αυτών τών επιστημών, πού μπορούμε νά τόν θεωρήσουμε εύγλωττο: Φιλολογία, Φιλοσοφία, Βιολογία, επιστήμες Γενετικής, Ιστορία τού πολιτισμού, Αίσθητική, Κοινωνιολογία, Παιδαγωγική. Είναι σαφές πώς γιά τόν Φρόνυτ τουλάχιστον μία έννοια διακλαδικότητας ήταν άπαραίτητη καί γιά τήν ψυχανάλυση, αλλά καί γιά άλλες επιστήμες. Αυτή ή στάση δέν στοιχειοθετεί πρόταση γιά μία διεπιστημονικότητα, αλλά μάς επιτρέπει νά βρούμε τό στίγμα τού Φρόνυτ σχετικά μέ τήν επιστημολογική προβληματική της εποχής του.¹⁸

— "Αρχισα αυτή τήν εισήγηση προβάλλοντας μία παραδοξότητα της Ψυχανάλυσεως. Έλπιζω νά φάνηκε πώς αυτή ή «*παραδοξότητα*» είναι αναγκαία γιά τήν Ψυχανάλυση, μιάς καί τεκμηριώνεται ιστορικά καί μεθοδολογικά. Έπί πλέον, είναι σαφές πώς πολλές επιστημολογικές στάσεις όρίζουν καί ισάριθμες ψυχανάλυσεις.

Στήν όποιαδήποτε όμως περίπτωση, ή *sui generis* υπόστασή της άποτελεί (καί) σήμερα πρόκληση, γιά ψυχαναλυτές καί μη, ώστε νά γίνει ή έπεξεργασία ενός νέου σχεδίου επιστημολογίας της Ψυχανάλυσεως. Αυτό τό νέο σχέδιο, λοιπόν, δέν μπορεί παρά νά συμμετέχει στή διεπιστημονική προσπάθεια πολλαπλών έπαναοριοδρισμών. Καί πριν άπ' όλα της ίδιας της έννοιας «επιστήμη». Η Ψυχανάλυση μπορεί νά φωτίσει καί νά γνωσιακά πλέγματα της εποχής μας. Καί φυσικά νά συνεισφέρει μέ τά δικά της έργαλεία, καλή ώρα, στή διασαφήνιση τών κινήτρων γιά τήν «επιστήμη», ή ακόμη καί

18: Έδω μπορούμε νά συμπλησιάσουμε τήν άνάλογη στάση ενός άλλου μεγάλου ψυχολόγου τού 20ού αιώνα, τού J. Piaget, πράγμα, άλλωστε, πού έγινε καί στή συζήτηση. Ό Piaget έδειξε ιδιαίτερο ένδιαφέρον γιά τά επιστημολογικά θέματα καί τουλάχιστον γιά κάποια μορφή διεπιστημονικότητας (βλέπε J. Piaget, «Relations between Psychology and other Sciences», *Ann. Rev. Psychol.*, 1979, 30, 1-8). Μιά σχετικά άγνωστη πτυχή τού έργου του, άναφέρεται στήν ένδιαφέρον του γιά τήν ψυχανάλυση (βλέπε J. Piaget, *The Affective Unconscious and the Cognitive Process*, p. 63-71, in *Piaget and his School*, B. Inhelder and H. H. Chipmann (editors), Springer-Verlag, 1976).

19: Αυτή ή μεταγραφή της προφορικής παρουσιάσεως-συζήτησεως μετά άπό ένα όρισμένο χρόνο έπιτρέπει νά έπισημανθεί ή τωρινή εξέλιξη αυτής της έρευνας. Η όμή εκείνης της εισήγησης έλαβε κατά κύριο λόγο ύπόψη της τά επιστημολογικά προβλήματα πού είχε νά άντιμετωπίσει ό ίδιος ό Φρόνυτ στήν ψυχαναλυτική του έρευνα. Γιά τή μελλοντική δουλειά στήν επιστημολογία της ψυχανάλυσεως νομίζω πώς θά πρέπει νά ένωματώσουμε τις υποθέσεις τού Λακάν γιά τήν ύπαρξη τεσσάρων ειδών (δινατών) Λόγων στήν κοινωνία μας (les quatre discours). Ό ένας άπό αυτούς είναι ό Λόγος τού Ψυχαναλυτή, οι άλλοι ό Λόγος τού Κυρίου (Maitre), ό Λόγος της Γνώσης καί ό Λόγος τού Ύστερικού προσώπου. Διαφαίνεται άμέσως τό «διεπιστημονικό» ένδιαφέρον αυτής της προτάσεως. Η βιβλιογραφία, σχετικά μέ τά quatre discours, βρίσκεται τά πολλά δημοσιευμένα καί άδημοσιευτά κείμενα τού Λακάν: Έχω ύπόψη μου τό άδημοσιευτό άρθρο τού Θάνου Λίποβατς, «Οί Τέσσερις Λόγοι», πού τόν ευχαριστώ έδω (βλέπε καί J. Clavreul, *L'ordre medical*. Seuil, 1978. G. Wajeman, *Le maître et l'hystérique*. Navarin/Seuil, 1982). Ένδιαφέρουν έπίσης, εκτός άπό τά έργα τού Λακάν καί τών Λακανιστών, καί οι μη γαλλικές πηγές, όπως: S.

